

УДК 281.9 (091) (477.73)

Балягузова О.Ю., Миколаївський державний університет ім. В.О.Сухомлинського

Балягузова Ольга Юріївна (1975 р.н.). Закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту в 1996 р. Аспірантка кафедри історії України Миколаївського державного університету. Тема кандидатської дисертації: "Розкол в українському православ'ї 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України)".

Джерела до історії розколу в українському православ'ї 20-х рр. ХХ ст. на Півдні України

У статті аналізується джерельна база з теми "Історія розколу в українському православ'ї 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України)". Виділено основні групи джерел, проаналізовано їх характерні особливості, ступінь достовірності, місце знаходження тощо. Автор доходить висновку, що хоча документальних збірок церковного походження у південних архівосховищах не збереглося, все ж інші архівні фонди (про які йде мова у статті) та друковані джерела ліквідують цю прогалину і дають зможу розкрити процеси, що відбувалися у зазначеній період в українському православ'ї південного регіону.

In the article the sources' base of the topic "The History of Ukrainian Orthodox Church' schism of 1921-1930 (according the materials of the South of Ukraine)" is analyzed. New groups of sources are picked out and analyzed their typical features, degree of authenticity, location etc. The author comes to the conclusion that in spite of the fact that church collections of documents were not preserved in southern archives repositories, other archives finds (named in the article) and printed sources fill up this gap and give the opportunity to discover the processes which took place at the indicated period in Ukrainian Orthodox Church of the southern region.

Одними із важливих питань, вивчення яких активізувалося в сучасній історичній науці, є розвиток та діяльність православної церкви в Україні на всьому етапі її історичного розвитку. Особливу увагу привертає досить складний період – 20-ті роки ХХ ст., який характеризується не лише зміною взаємовідносин владних структур та церкви, а й розколом всередині православ'я, що найбільш характерно позначилося в Україні, де, крім загальносоюзних течій (тихоновці, обновленці, йосифляни тощо) РПЦ, з'явилися течії із національним відтінком

(УАПЦ, діяльно-христова церква (ДХЦ), Братство об'єднаних парафій УПАЦ (БОПУПАЦ) тощо).

Складністю дослідження даної теми є практична відсутність безпосередніх документальних фондових збірок церковного походження, які б висвітлювали церковну історію на Півдні України. Винятком є хіба що фонд УАПЦ, про який мова буде йти нижче. Тому сучасному дослідникові для більш повного уявлення про події в українському православ'ї 20-х років ХХ ст. необхідний фронтальний перегляд усього ком-

плексу джерел даного періоду, в систематизації якого і полягає дана робота.

Уесь комплекс джерел автор вважає доцільним поділити на наступні *основні групи*:

1. Документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, судово-слідчі та ін.).
2. Періодична преса.
3. Джерела особового походження: спогади (мемуари), щоденники, листи, автобіографії та ін.

Кожна з цих груп джерел має свої особливості, ступінь достовірності, значення для розкриття теми тощо.

Найчисленнішою є *перша група*, яку умовно можна поділити на опублікований комплекс та неопублікований, що зберігається в центральних (Центральний держархів вищих органів влади та управління України і Центральний держархів громадських об'єднань України) й обласних (Миколаєва, Одеси, Херсона, Кіровограда) архівах України [1].

Початок 20-х років позначився стрімкою розбудовою радянського держапарату – найрізноманітніших і численних комісаріатів, рад, комітетів, комісій тощо. Було створено, зокрема, й цілу систему органів для практичної реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави.

Видиму частину цієї складної багатогалузевої конструкції становив створений у червні 1921 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР “Відділ по відокремленню церкви від держави”, якому було надано досить широкі повноваження (розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, обіжників, положень; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культи; регулювання відносин державних інституцій і Церкви; надання консультивної допомоги з цих питань і т.д.).

На місцях аналогічні функції виконували губернські та повітові ліквідаційні комісії (ліквідкоми), що діяли при відповідних губернських та повітових виконкомах. Документи цього держоргану відкладалися у фондах губернських [2] та повітових [3] виконкомів і окремих фондах відділів управління виконкомів [4] у обласних архівах Південної України.

У жовтні 1922 р. ліквідвідділ та його місцева мережа були передані у відання Наркомату внутрішніх справ УСРР. У складі НКВС-ДПУ відділ продовжував глибоке і всебічне вивчення релігійної ситуації в Україні. Робилося це ціл-

ком відкрито й офіційно шляхом реєстрації релігійних громад, обліку та анкетування духовних осіб, аналізу статутів релігійних об'єднань, заяв та скарг громадян, укладання угод про передачу храмів у користування віруючих тощо [5].

Після реорганізації основний масив документів відкладався у фондах окружних виконавчих комітетів [6] та їх адміністративних відділів [7], що зберігаються в обласних архівах. Доповнюють цей пласт звітові документи фонду Народного комісаріату внутрішніх справ ЦДАВО України (ф. 5). Цей момент особливо важливий тим, що документальна база взаємодоповнюється, бо значна частина документів загинула під час Другої світової війни. Архівні справи саме цих державних органів влади несуть чи не основний пласт інформації про життя та діяльність православної церкви на Півдні України.

Уесь документальний корпус вищезгаданих фондів можна поділити на наступні підгрупи:

1. Діловодна документація: листування різних ланок держвлади, вказівки та таємні інструкції Центру, листування з органами ДПУ тощо. Уся документація цього характеру зберігалася окремим описом з позначкою “таємна частина” і до 1992 р. не була доступна пересічному дослідникові. Дані підгрупа визначає зміст і напрями державної політики щодо православної церкви, форми її здійснення тощо.

Менш закритою часткою діловодної документації були звіти органів управління та адмінорганів, що вміщували звітну інформацію ліквідкомів. Остання розкриває процеси, які відбувалися в середовищі православного духовенства, віруючих, форми і методи релігійної пропаганди, результати втілення радянської політики щодо церкви тощо.

2. Статистика. У 20-х роках держава всіляко заохочувала збирання статистичних відомостей, що не оминуло і релігійне життя. Адмінівідділ НКВС вказував, що збирання статистичних відомостей про релігійний рух є досить важливою справою [8]. Тому додатком до усіх звітів повинна бути статистична відомість по обліку релігійних течій. Як правило, такі відомості мали характер щоквартальних, піврічних та річних. Таким чином, статистика державних органів влади є досить важливим інструментом у вивчені процесів, що відбувалися в житті православної церкви Півдня України 20-х років.

3. Документи церковного походження. У зв'язку з тим, що церковні фонди у південних

архівах не збереглися, то єдиними збірками, де їх можна зустріти, стали адміністративні органи. Здебільшого це листування керівних органів церкви до адмінорганів, протоколи зібрань, з'їздів та нарад духовенства і мирян усіх православних течій, діловодна документація всередині церковного апарату. Даний прошарок документів дає уявлення про процеси, що відбувалися всередині церковної організації, міжконфесійні чвари та шляхи їх розв'язання, питання, які вирішувалися духовенством та віруючими на загальних зібраннях: місіонерська діяльність, взаємовідносини з іншими конфесіями, фінансовий стан тощо. Ці документи відіграють особливо важливу роль, бо не мають відбитка суб'єктивності через призму працівників адмінівідділів.

Для вивчення історії УАПЦ та її відносин з іншими православними конфесіями неабияке значення має фонд Української Автокефальної Православної Церкви, що зберігається у ЦДАВО України (ф. 3984). Це найзначніший за кількістю архівних справ внутрішньоцерковного походження фонд.

Тут знаходимо документи, які стосуються становлення автокефальної церкви на Півдні України: листи священиків, інтелігенції, міщанства, селян із проханням прийняти їх до канонічного спілкування з ВПЦР, про призначення їх уповноваженими останньої, доручення ВПЦР щодо благовісницької діяльності, листування благовісників щодо настроїв населення і про результати місіонерської діяльності, про взаємини із іншими православними конфесіями тощо. Тут же знаходимо і статистику парафій УАПЦ, церковно-адміністративний поділ, листування округових і губернських церковних Рад з ВПЦР про становище в округових і краївих церквах, про призначення єпископів.

Листування вищих духовних осіб дає змогу з'ясувати обставини не лише церковного життя, але й взаємини між духовенством. Яскравими прикладами у цьому відношенні є: справа про конфлікт в Миколаївському Кафедральному соборі УАПЦ [9], сварки між священиками та єпископатом в Одесі [10] тощо. Іншим видом документів є протоколи засідань ВПЦР, округових та губернських церковних рад, що висвітлюють загальні обставини життя Церкви та її адміністративних підрозділів в південному регіоні, основні тенденції в розвитку її ідеології, позиції окремих її керівників. Там же знаходимо дані про фінансове становище Церкви, про її видатки, видавницчу діяльність.

Важливе місце займають *судово-слідчі документи*. У документах судових органів відображені як події стосовно окремих осіб, так і цілих угруповань та церковних організацій. Разом з іншими органами судові органи захищали цілеспрямовану політику партії та уряду щодо церкви.

Різноманітні документи і матеріали, що входять до цього виду джерел, можна поділити на три підгрупи:

1. Слідчі матеріали (протоколи обшуку та огляду, протоколи слідства, допити звинувачених та свідків, донесення агентів, листування слідчих органів, речові докази тощо).
2. Судові документи (протоколи судових засідань, допитні листи по справі, вироки судів тощо).
3. Матеріали прокурорського нагляду (запити, донесення та інші документи прокурорів) [11].

Судово-слідчі справи щодо духовенства та мирян ми знаходимо у фондах губернських революційних трибуналів, губернських та окружних судів, окружних відділів прокуратури тощо [12]. Доповнює фонди обласних архівів фонд Наркомату юстиції (ф. 8) ЦДАВО України. Позасудові справи реабілітованих на сьогодні зберігаються в окремих фондах обласних архівів [13] та частково (особливо це стосується осіб, що не підпали під статтю про реабілітацію) в архівних фондах обласних управлінь СБУ. Ці документи дають уявлення про обсяги та методи репресивної політики держави щодо нелояльних православних конфесій на Півдні України, подають досить цінні біографічні відомості активних діячів православної церкви тощо.

Оскільки за радянських часів на органи ВНК-ОДПУ-КДБ покладався не лише політичний розшук, а й стеження за настроїми людей, інтерес представляють інформаційні та агентурні матеріали цих органів про настрої серед віруючих та духовенства. У 1921 р. у структурі ВНК було створено систему державної інформації. Розкол у православ'ї та становище церкви і духовенства були обов'язковою складовою політико-економічних оглядів, що складалися органами ДПУ для партійних органів та щомісячних особистих листів від секретарів губкомів та окружкомів до ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) про становище на місцях, що базувалися на полізведеннях від ДПУ. Даний вид документів дає змогу простежити, як політика по розколу та підтримці лояльних угруповань реалізувалася на

місцях. Там знаходимо також дані про становище різних конфесій на терені окремих округів і губерній загалом, характеристику окремих діячів церкви, статистику релігійних громад і служителів культу, звіти про витрати на підкуп духовенства та епископату, про способи проникнення агентів ДПУ в церковне середовище та наслідки їх руйнівної діяльності [14].

Особливо цінним в даному відношенні є фонд Одеського губкому (ф. П-3 ДАОО), який досить добре зберігся і є майже єдиним джерелом про події церковного життя на терені Херсонщини та Первомайщини, оскільки фонд партійного комітету на Херсонщині майже не зберігся, а фонду Первомайського комітету партії взагалі не існує (був втрачений під час Другої світової війни). Частина політекономічних звітів парткомітетів Південного регіону зберігається у фонді “ЦК КП(б)У” [15], що доповнюють партійні фонди обласних архівосховищ.

Секретні протоколи засідань політbüro ЦК КП(б)У дають змогу з'ясувати суть церковної політики режиму, зрозуміти, як ухваливалися рішення, метою яких було провокування міжконфесійних чвар, розкладницька діяльність усередині нелояльних конфесій. Подібні документи: протоколи Бюро Одгубкому, антирелігійної комісії, комісії по боротьбі з антирадянськими партіями тощо збереглися у фондах Одеського губкому та окружному Держархіву Одеської області [16].

Треба відмітити, що у другій половині 1920-х років питання становища та діяльності православної церкви, настрої віруючих і політика розколу виходять з поля зору партійних органів і повністю переходят у відання органів ДПУ-НКВС. Це відбилося на змістові політико-економічних оглядів, що готувалися для партійних комітетів, і, як правило, цей вид джерела для даного періоду втрачає свою актуальність.

Опубліковану групу документів складають декрети, інструкції, обіжники, розпорядження ВУЦВК, РНК УСРР, наркоматів юстиції, внутрішніх справ тощо. Містяться вони в Збірниках узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919-1923 рр., республіканській газеті “Вісти”, “Віснику радянської юстиції” (Харків, 1922-1930), “Бюллетені Народного Комісаріату Юстиції та Найвищого Суду УСРР” (Харків, 1922-1934), “Бюллетені Народного Комісаріату Внутрішніх Справ

УСРР” (Харків, 1922-1924), спеціалізованих збірниках щодо церковно-державних взаємин [17].

Першочергової уваги заслуговують видання хроніки, документів, ухвал та діянь перших Соборів УАПЦ (травневого і жовтневого 1921 р.), здійснені керівним органом цієї церкви – Всеукраїнською православною церковною радою [18], збірки документів з історії православної церкви в Україні [19] тощо. Історію церковного розколу загалом в СРСР та взаємовідносини церкви і держави дають новітні збірки документів, що були видані у Москві протягом 1990-х років і вміщують документи як із фондів партійних та владних структур (НКВС, ОДПУ), так і документи церковного походження [20].

Другу, значну, групу джерельної бази з визначеній теми складає періодична преса. Її умовно можна поділити на дві підгрупи: а) радянська преса – центральна і місцева; б) церковна періодика.

Найчисельнішу групу становить офіційна радянська періодика і, зокрема, антирелігійні газети та журнали [21]. Як центральна [22], так і місцева преса [23] активно висвітлювали події церковного життя протягом 1922-1923 років. Вони висвітлювали не лише антирелігійну роботу та її завдання, події розколу українського православ'я як в центрі, так і на місцях, а й розкривали у своїх статтях релігійні настрої українців. Тут треба зазначити, що при користуванні пресою доцільно застосовувати порівняльний аналіз відомостей, що містять у собі газети, оскільки вони подавалися через призму більшовицької ідеології.

Першочергове значення має церковна періодика. Майже кожна із православних течій мала свій друкований орган: РПЦ-обновленці: “Голос Православной Украины” (Харків, 1925), “Украинский Православный Благовестник” (Харків, 1925-1928), “Церковное обновление” (Одеса, 1922); УАПЦ: “Церква й Життя” (1927-1928); ДХЦ: часопис “Церковне Життя” (1926). Даний вид джерела розкриває не лише події життя та діяльності відповідної течії православ'я, а й дає уявлення про ідеологічне підґрунтя їх існування, спроби примирення конфесій чи їх критика тощо.

Третіюю групою є джерела особового походження: спогади (мемуари), листи, автобіографії та ін. Найбільш відомими мемуарними творами цього часу є праця митрополита УАПЦ Василя Липківського “Відродження церкви в Україні.

1917-1930" [24], ряд робіт колишнього обновлення Анатолія Левітіна-Краснова [25], представника тихонівського напрямку протоієрея Михайла Польського [26]. Дані роботи не лише дають змогу з'ясувати атмосферу того часу, пізнати події по гарячих слідах, а й подають деякі відомості, що не відбилися у документах. Слід зазуважити, що вони, відтворюючи події певного часу, не позбавлені суб'ективності в оцінці історичних фактів і явищ у православній церкві.

Іншим видом документа є особисті листи духовенства. Окремими збірками вони не збереглися, але цей вид документу можна знайти у

Література

- Надалі архіви будуть вказуватися в абревіатурі: Центральний держархів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України, Центральний держархів громадських об'єднань України – ЦДАГО України, Державні архіви Миколаївської, Одеської, Херсонської та Кіровоградської областей – ДАМО, ДАОО, ДАХО, ДАКО відповідно.
- ДАОО, ф. Р-99 "Одеський губернський виконком, 1920-1925 рр.", ДАМО, ф. Р-152 "Миколаївський губернський виконком, 1920-1922 рр."
- ДАМО, ф. Р-156 "Миколаївський повітовий виконком, 1920-1923 рр.", ф. Р-158 "Миколаївський повітовий виконком, 1920-1923 рр.", ДАКО, ф. Р-218 "Списаветградський повітовий виконком, 1920-1923 рр."
- ДАОО, ф. Р-599 "Відділ Управління Одеського губвиконкому, 1919-1925 рр.", ф. Р-1983 "Відділ Управління Одеського повітвиконкому, 1919-1923 рр."; ДАХО, ф. Р-3131 "Відділ Управління Дніпровського повітвиконкому, 1920-1923 рр.", ф. Р-1887 "Відділ Управління Херсонського повітвиконкому, 1920-1923 рр"; ДАМО, ф. Р-916 "Відділ Управління Миколаївського губвиконкому, 1920-1922 рр.", ДАКО, ф. Р-347 "Відділ Управління Списаветградського повітвиконкому, 1919-1923 рр."
- Рубльова Н. Нейдома долянка "антиелігійного фронту": боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/). – С. 230.
- ДАОО, ф. Р-969 "Одеський окружний виконком, 1923-1930 рр.", ДАХО, ф. Р-2 "Херсонський окрвиконком, 1923-1930 рр.", ДАМО, ф. Р-161 "Миколаївський окрвиконком, 1923-1930 рр.", ф. Р-2066 "Первомайський окрвиконком, 1923-1930 рр.", ДАКО, ф. Р-250 "Списаветградський окрвиконком, 1923-1930 рр."
- ДАОО, ф. Р-1915 "Одеський губадмініділ, 1921-1925 рр.", ф. Р-3865 "Одеський окрадмініділ, 1923-1930 рр.", ДАХО, ф. Р-445 "Херсонський окрадмініділ, 1924-1930 рр.", ф. Р-446 "Херсонський райадмініділ, 1925-1930 рр.", ДАМО, ф. Р-118 "Миколаївський окрадмініділ, 1923-1930 рр.", ф. Р-2266 "Первомайський окрадмініділ, 1923-1930 рр."
- ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 40.
- ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 257.
- Там само, оп. 3, спр. 350.
- Історичне джерелознавство. – К.: Либідь, 2002. – С. 389.
- ДАОО, ф. Р-1522 "Одеський губернський суд, 1923-1925 рр.", ф. Р-1774 "Одеський губернський революційний трибунал, 1920-1923 рр.", ДАМО, ф. Р-153 "Миколаївський губернський рево-лоційний трибунал, 1920-1922 рр.", ф. Р-48 "Миколаївський окружний суд, 1923-1930 рр.", ф. Р-123 "Миколаївська окружна прокуратура, 1923-1930 рр."; ДАХО, ф. Р-1898 "Особлива сесія Одеського губернського народного суду по м. Херсону і Херсонському повіту, 1922-1924 рр.", ф. Р-926 "Візна сесія Одеського губернського суду, 1922-1926 рр.", ф. Р-736 "Херсонський окружний суд, 1925-1930 рр.", ф. Р-1089 "Херсонська окружна прокуратура, 1923-1930 рр.";
- ДАКО, ф. Р-2248 "Уповноважений Одеського губернського суду по Еписаветградському округу, 1923-1925 рр.", Р-1048 "Списаветградський окружний суд, 1925-1930 рр.", Р-972 "Списаветградська окружна прокуратура, 1923-1930 рр." та інші.
- ДАМО, ф. П-5859; ДАХО, ф. Р-4033 та інші.
- ДАОО, ф. П-3 "Одеський губком КП(б)У, 1920-1925 рр.", ф. П-1 "Балтський повітовий комітет КП(б)У, 1921-1923 рр.", ф. П-5 "Одеський повітовий комітет КП(б)У, 1920-1923 рр.", ф. П-6 "Тираспольський повітовий комітет КП(б)У, 1920-1923 рр.", ф. П-7 "Одеський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.", ф. П-12068 "Балтський окружний комітет КП(б)У, 1923-1924 рр."; ДАМО, ф. П-26 "Миколаївський губком КП(б)У, 1920-1922 рр.", П-1 "Миколаївський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр."; ДАХО, ф. П-723 "Херсонський окружний комітет КП(б)У, 1920, 1924-1929 рр.", ф. П-289 "Генічеський повітовий комітет КП(б)У Запорізької губернії, 1921-1923 рр.;" ДАКО, ф. П-1 "Списаветградський повітовий комітет КП(б)У, 1920-1923 рр.", ф. П-838 "Олександристський повітовий комітет КП(б)У, 1920-1923 рр.", ф. П-2 "Списаветградський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.", ф. П-5906 "Олександристський окружний комітет КП(б)У, 1923-1925 рр."
- ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1060, 1062, 1067, 1068, 1150, 1163, 1164, 1169, 1276, 1304, 1698, 1932, 1938, 2118, 2146, 2425.
- ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 390, 1182, 1208; ф. П-7, оп. 1, спр. 70.
- Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного отдела НКЮ. – Харьков, 1922. – Вып. 4; Отделение церкви от государства и школы от церкви. Сборник декретов, инструкций и циркуляров УССР и СССР с разъяснениями п/отдела культов при НКВД УССР. – Харьков, 1926; Сухоплюев И. Відокремлення церкви від держави: Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнутрісправ УСРР. – Харьков, 1929; Фиолетов Н.Н. Церковь и государство по Советскому праву (Декреты и разъяснения 1917-1923 гг.). – М., 1923. – Ч. 1; Иого ж. Церковь и государство по Советскому праву. Декреты и разъяснения 1923-1924 гг. – М.; Саратов, 1924. – Ч. 2; Гидулянов П.В. Церковь и государство по законодательству РСФСР. Сборник узаконений и распоряжений с разъяснениями V отдела НКЮ. – М., 1923 та ін.
- Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14-30 жовтня н.с. 1921 р. – К., 1927 (Франкфурт-Майн, 1946); Накази Церковним Соборам і Церковним Радам УАПЦ, видані у м. Києві ВПЦР в 1927 році. – Вітебурі, Конн, 1960.
- Мартирологія українських церков: У 4 т. – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во "Смолоскіп" им. В.Симоненка, 1987. – Т. 1. Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський свідомість України, Явась М. Українська автокефальна православна церква (1921-1936). Документи до історії УАПЦ. – Мюнхен, Інгольштадт, 1956.
- Патріарх Тихон и история русской церковной сму-

ты / Составитель и автор комментариев М.Е.Губонин. – Кн. 1. – СПб., 1994; Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве Высшей Церковной Власти 1917-1943 / Составитель М.Е.Губонин. – М., 1994; Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – М., 1995; Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Г.Штрикер. – Кн. 1-я и 2-я. – М., 1995; Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы / Сост. О.Ю.Васильева, А.С.Масальская и др. – М., 1996; Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. 1922-1925 / Сост. Н.Н.Покровский, С.Г.Петров. – Кн. 1. – М.; Новосибирск, 1997; Кн. 2. – 1998; Одинцов М.И. Русские патриархи XX века. Судьбы Отечества и Церкви на страницах архивных документов. – М., 1999; Следственное дело Патриарха Тихона. Сборник документов по материалам Центрального архива ФСБ РФ. – М., 2000.

21. "Безбожник" (Москва, 1925-1930), "Безвірник" (Київ, 1923-1925), "Безвірник" (Харків, 1926-1930), "Антирелигіозник" (Москва, 1926-1930).
22. "Ізвестия" (Москва, 1922-1930); "Правда" (Москва, 1922-1930); "Коммунист" (Харків, 1921-1930), "Вісти ВУЦВК" (Харків, 1921-1930).
23. "Ізвестия" (Одеса), "Красный Николаев" (Миколаїв), "Херсонський коммунар" (Херсон), "Красний путь" (Єлисаветград).
24. Василь Липківський, митр. Відродження церкви в Україні. 1917-1930. – Торонто: Укр. вид-во "Добра книжка", 1959.
25. Краснов-Левитин А.Э. Лицые годы 1925-1941. – Paris: YMCA-Press, 1977; Його ж: Рук Твоих Жар (1941-1956). – Тель-Авив, 1979; Левитин-Краснов А.Э. В поисках нового града. Воспоминания. – Ч. 3. – Тель-Авив, 1980 та ряд інших.
26. Польский М. Положение церкви в советской России: очерк бежавшего из России священника. – Иерусалим: Би, 1931.

Надійшла до редколегії 28.11.2003 р.